

עיון בגירסה המורחבת של התוכחה 'בן אדמה' לראב"ע

(על-פי דפוסים מצפון אפריקה בעברית ובערבית-יהודית)

מיכל שרף

א. מבוא

אברהם אבן עזרא, שהירבה במסעות על פני ספרד וארצות אירופה, ביקר כנראה פעמים אחדות בצפון אפריקה — באלג'יר, תוניסיה ומרוקו. הוא התוודע אל קהילות יהודיות שם, קשר קשרים עם אישים יהודים, חיבר שירים בשבחם ואף הסתייע בתמיכתם.

חיבורו הפילוסופי-אלגורי 'חי בן מקיץ'¹, שנכתב בעקבות החיבור הנודע 'חי בן יקטאן' לפילוסוף הערבי אבן סינא, הינו תשובה לאיגרת שנשלחה אליו על ידי שמואל בן יעקב אבן ג'אמע, משכיל ומשורר מגאבס שבתוניסיה. בהקדשתו את 'חי בן מקיץ' לאבן ג'אמע, ביקש אבן עזרא להביע למשכיל התוניסי את תודתו, ואת הערכתו לחכמתו ולרוחב ידיעותיו. הדבר מובע באיגרת מליצית שצורפה ל'חי בן מקיץ', הכוללת דברי שבח מופלגים ושירים לכבוד אבן ג'אמע. שירי שבח אחרים של ראב"ע כגון: 'לשוני בחרי מבחר לשונות', 'אם הנדוד חלקי', חוברו לכבוד ר' יוסף בן עמראן, שהיה כנראה אחד מעשירי ונדיכי סג'למסה שבמרוקו. כן שר ראב"ע בשבחו של ר' שלמה אַלמעלם איש צפון אפריקה, בשירו 'הודות עלי נְבִלִי'². זיקת ראב"ע לקהילות היהודים בצפון אפריקה מתבטאת גם בקינותיו 'איך נחרב המערב' ו'אהה ירד'³. אבן עזרא קונן על חורבן הקהילות היהודיות בצפון אפריקה,

1. מהדורה מדעית של החיבור 'חי בן מקיץ' עם תרגום לעברית של 'חי בן יקטאן' יצאה לאור על ידי ישראל לויין בספרו: חי בן מקיץ לאברהם אבן עזרא, תל אביב תשמ"ג.
2. שירי השבח ראה: ע' איגר, דיואן לרבי אברהם אבן עזרא, ברלין תרמ"ו, עמ' 4, 86, 87.
3. "אהה ירד" נדפס: י. לויין (מהדיר), ילקוט אברהם אבן עזרא, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 101–103. ראה לענין זה ח"ו הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, א, ירושלים תשכ"ה, עמ' 89

שנפגעו מגזירות המוואחידים באמצע המאה הי"ב. הוא מונה קהילות יהודיות שנחרבו, כגון: דרעה (Draa), סג'למסה (Sijilmassa), תלמסאן (Tlemcen), סכתה (Ceuta), מראקש (Marrakech), מקנאס (Meknes), פאס (Fez) ואחרות, תוך תיאור קצר של גזירות ותלאות היהודים שם, והמאורעות שהביאו לחורבן. יצירותיו אלה מהוות מקור היסטורי חשוב לידיעתנו את אירועי העת ההיא בקרב הקהילות היהודיות בצפון אפריקה.⁴

נראה, כי קשריו המיוחדים של אבן עזרא עם יהדות צפון אפריקה, הותירו את רישומם העז בקרב הדורות הבאים שם. הדבר בא לידי ביטוי הן באגדות עם שנוקמו סביב דמותו של אבן עזרא וקשרו לו כתרם, והן במקום החשוב שתפסו פיוטיו בתוך קובצי פיוטים מצפון אפריקה, ובשימוש שנעשה בהם.

ב. ראב"ע באגדות עם ובפיוטים מצפון אפריקה

בקרב קהילות ישראל מתהלכות אגדות רבות סביב דמותו המיוחדת של ראב"ע. אגדות אלה, שבאו להנציח את שמו בקרב המון העם, אשר הכיר היטב את יצירתו הספרותית, מצויות גם בקרב יהודי צפון אפריקה. הם עיטרו את דמותו באגדות שהאירו אספקטים שונים של אישיותו המיוחדת והמורכבת. חלק מן האגדות שהתהלכו בפי העם זכו להידפס, וחלקן מצוי עדיין בכתבי-יד. נציין אחדות מהן: האגדה על 'רבי אברהם אבן עזרא מטיף מוסר לרמב"ם'⁵ מתארת פגישה שהתקיימה בין הרמב"ם לבין אבן עזרא במרוקו, בה נתבקש הרמב"ם להתערב לטובת היהודים שם, שסבלו מגויי הסביבה. הרמב"ם, שהיה עסוק בלימוד התורה, לא התערב. הדבר אילץ את אבן עזרא לחולל מעשה פלא שהרתיע את הגויים העוינים והביא רווחה ליהודים; האגדה על 'הראב"ע ובן הטפסר'⁶ אודות בן הטפסר שהתנשא מעל למשורר והועמד על מקומו, מתרחשת באחת מערי צפון אפריקה; האגדה על 'ספר התורה שראב"ע כתבו'⁷ עוסקת בספר תורה שיוחס לראב"ע והתגלגל בדרך נס ממצרים לטריפולי. (יצוין, כי ספרי תורה רבים המצויים בצפון אפריקה מיוחסים לראב"ע); האגדה 'זבחי שדים' הקרויה גם 'מעשה החוטב' הובאה

ראילך; ח' שירמן, 'קינות על הגזרות בארץ ישראל אפריקה ספרד אשכנז וצרפת', בתוך: קובץ על ידי יג (ת"ש), עמ' לא (דיון אם 'איך נחרב' היא קינה עצמאית שחוכרה על ידי פייטן אחר ולא על ידי ראב"ע).

4. י"ל פליישר, 'רבונו אברהם אבן עזרא באפריקה', מזרח ומערב, ג (תרפ"ט), עמ' 81-91.
5. נוי, שבועים סיפורים וסיפור מפי יהודי מארוקו, ירושלים 1967, עמ' 110-112.
6. נ' בן מנחם, ענייני אבן עזרא, ירושלים תשל"ח, עמ' 360-362.
7. שם, עמ' 362-363.

על ידי נפתלי בן מנחם⁸ וכן על ידי יהודה רצהבי,⁹ ועניינה: חוטב עצים עני שנשבה בקסמיו של שד, הקריב את בנו לעולה ובזכות זה נתעשר. בעקבותיו הלכו רבים ונתעשרו. אבן עזרא שהתארח בקרבם הבחין בשליטת הסטרא אחרא, וגזר עליהם לשוב בתשובה ולהשליך את כל מה שקיבלו. אגדה זו, הנפוצה בקרב יהודי טריפולי ותוניסיה, מצויה בכתב-היד 'מעשה צדיקים' של ר' אברהם כלפון, ונדפסה בערבית-יהודית בקובצי מעשיות מתוניסיה.¹⁰ כן נמצא בכתב-יד זה 'מעשה יהודה הלוי',¹¹ שהשיא את בתו לראב"ע.

במקביל, חדרו גם שירי אבן עזרא ויצירותיו לצפון אפריקה, ותפסו מקום חשוב שם, כשם שמצאו מקום נכבד בדיוואן ובתכלאל התימני (סליחות, סדר עבודת יום הכיפורים), וזאת יחד עם מקום הכבוד לו זכו יתר משוררי ספרד הגדולים במחזורי צפון-אפריקה ובקובצי הפיוטים שלהם, שהרי גם ההעתקות הגדולות של שירי ר' יהודה הלוי באו מצפון אפריקה. במרוקו ובתוניסיה היו ספריות פרטיות ובהן חיבוריהם של משוררי ספרד, והם שהשפיעו על משורריה של צפון אפריקה. מצאנו, כי פיוטיו של אבן עזרא שזורים לרוב בקובצי פיוטים מאלג'יר, תוניסיה, מרוקו וטריפולי. ונדגים:

בספר 'חכמת המסכן', שהוא מחזור עתיק מנהג יהודי אלג'יר (ליוורנו 1772), נמצא פיוטי גאולה, אהבה, זולת, מחרך, אופן ועוד משל ראב"ע, כדלקמן: גאולות: אם יום פדותי איחר (דף סד); אמרו בני אלקים במה אתן לפועלי (דף נה); יהמה לבבי על נדוד כרובי (דף צח); אחשוק ולא אדע מקום עופר (דף קא). אהבות: אם תאהב דרך אמת ללמוד (דף סו); אל בדתך האמרתנו (דף פה). זולת: אומר לצפון תני חילי וצבאותי (דף סו). מחרך: בשם אל חי הגיון לשוננו (דף קיד); אערוך בשבחי לאל (דף נו); שם אל אשר אין לו ערך (דף צד); אל חי בקרבי (דף צט). אופנים: מחנות עליונות כולם כאחד (דף נו, צה); אל אשר מעשיו עצומים (דף קיד). פיוטים לברכו: אפצחה רנה ותודה (דף ק); אל פעליו גברו (דף קיט). מאורות: אל אלקים חילי, שמך

8. נ' בן מנחם, אברהם אבן עזרא — שיחות ואגדות עם, ירושלים תש"ג, עמ' 46–51.

9. "רצהבי, 'לחקר אגדות עם של הראב"ע והנגיד', אוצר יהודי ספרד, ה (תשכ"ב), עמ' 117–112.

10. כ"י מכוון בן צבי מספר 1807, סימן רנד, ונדפסה בערבית-יהודית בקובץ מעשה צדיקים, סוסה חש"ד, עמ' 16–19 בשם: מעשה אלחטאב. ראה סיפור נוסף על ראב"ע שנדפס בערבית-יהודית בספר מוסר אב מאת כמוס הכהן, ג'רבה תשי"ח, דף ל"ד–ל"ז. עניינו: ראב"ע מבקש להיות רב ודיין באחת הקהילות. חזונו החיצוני לא הרשימה את ראשי העדה והוא נדחה על ידם. הם כמובן לא האמינו לטענתו שהוא הראב"ע בעצמו. מה עשה? מצא לו יהודי יפה גוף והציע לו עיסקה: היהודי יציג את עצמו כראב"ע, ראב"ע יהיה משרתו וישמש לו כפה, ושכרם יחולק שווה בשווה. העיסקה עלתה יפה עד שהיהודי היפה התבלבל קצת ובורונו נחשפה. ראב"ע נאלץ להודות בתרמית ולהוכיח את העדה על אהבתה לקנקן ולא למה שיש בתוכו.

11. שם, סימן רנב.

משושי (דף קא). מגן (למוסף, תיקון הגשם): אל חי יפתח אוצר מעלה (דף קטז). פיוטי מחיה (בתיקון הגשם): אל חי יפתח ידו לאצילים (דף קטז). עסטרייטא: אל מעלה נשיאים (דף קטז). פזמון (כהמשך לתפילת הגשם "אל חי יפתח אוצרות מעלה"): אל בשמים המון מים (דף קיח).

בקובץ הפיוטים והבקשות כמנהג יהודי מרוקו, 'שיר ידידות', (הוא 'אעירה שחר', באר שבע, תשל"ט-תשמ"ג, מהדורת ח"ר שושנה), שולבו פיוטיו של אבן עזרא, כדלקמן: גאולה: שערי פדות אפתח (ח"א, עמ' כ). רשות לברכו: אפצחה רינה ותודה (ח"א, עמ' כה). רשות לקדיש: אגדלך אלקי כל נשמה (ח"ב, עמ' שו). מאורה: אשפיל לך לבי ועיני (ח"א, עמ' קלה). מחרך לשמחת תורה: אשמחה כי אפתחה פי להודות (ח"א, עמ' מו). זמר לשבת: אשיר במישרים את שיר ה' (ח"א, עמ' רב); כי אשמרה שבת (ח"ב, עמ' שמש).

בקובץ הבקשות והסליחות 'שפתי רננות' (ליורנו, 1889), כמנהג יהודי טריפולי וג'רבה, משולבים הפיוטים: תוכחות: איך מלאני לבי (דף לג); איך תמו מאווי (דף לט). מיושב: אל נכספתי לראותך (דף מא). מוסתאג'אב: חסדי ה' אזכיר תהילות ה' (דף מח). סליחות: אלהי עולם הקשב לחשלי (דף נד); אלהי קדם מעונה (דף ע); אל בית המלך לבוא נקראתי (דף צא).

פיוטי אבן עזרא שימשו גם מודל לחיקוי, ופייטנים רבים חיברו פיוטים כתבנית פיוטיו ואף הוסיפו להם לחנים כפיוטיו.

המשורר ממרוקו בן המאה הי"ח, ר' יעקב אבן צור, מחבר 'עת לכל חפץ' (נא אמון תרנ"ג),¹² הירבה לאמץ תבניות של שירי משוררי ספרד ושל המשוררים הבאים אחריהם כמו ישראל נג'ארה. אבן צור נהג כמשוררים אחרים בצפון אפריקה, שהיו מאמצים לשיריהם לחנים של שירים מפורסמים ואף מחקים את תבניתם.¹³ נראה כי גם מיצירתו של אבן עזרא נטל אבן צור לפיוטיו את הלחן ואת התבנית הצורנית, למשל: פיוטו 'יחיד לך אקרא ענני' (דף יז), מושר בלחנו של הפיוט 'אשפיל לך לבי ועיני' לאבן עזרא ועשוי בתבניתו. הפיוטים 'יהי חסדך לדל ודך' (דף ט), 'ירומם פי לעושה עש וכימה' (דף יז), 'יונים צור באף נגף והקה' (דף לו) של אבן צור מושרים בלחן הפיוט 'אגדלך אלקי כל נשמה' של אבן עזרא.

12. ראה גם ספרו של בנימין בר תקוה, פיוטי ר' יעקב אבן צור, ירושלים תשמ"ח.
13. על תופעה זו עמדתי בספרי: נהוראי; ר' נהוראי ג'רמון מתונים ופיוטיו, תל אביב תשמ"ב, עמ' 73-68.

ג. הגירסה בערבית־יהודית לתוכחה 'בן אדמה'

להלן נבדוק את התוכחה 'בן אדמה' לראב"ע על גירסותיה בעברית ובערבית־יהודית, כפי שהיא מצויה בדפוסים מצפון אפריקה, וכן נעניין בתפיסה הדואליסטית של מחזור החיים כפי שהיא מתבטאת בפיוט זה.

התוכחה 'בן אדמה' זכתה למקום נכבד בקובץ התפילות של יהודי צפון אפריקה, והיא נכללת במחזור לימים נוראים וליום כיפור.¹⁴ נוהגים לומר אותה בסוף תפילת מוסף של יום כיפור או בתחילת מנחה, אם נותר זמן לכך, ובלשון המחזור: "וידא באש מאזאל לחאל נקראו האד תוכחה". (=אם נותר זמן, קוראים תוכחה זאת). יהודי ג'רבה וטריפולי נהגו לומר אותה גם בזמן ליווי המת לבית החיים, שהרי היא סוקרת ומסכמת את התפתחות האדם מלידתו ועד מותו.¹⁵

הנושא הספרותי של תיאור מהלך חיי אדם לשלבי מופיע לראשונה בספרותנו במסכת אבות ה, כו: "יהודה בן תימא אומר... בן חמש שנים — למקרא, בן עשר שנים — למשנה, בן שלוש עשרה — למצוות, בן חמש עשרה — לתלמוד, בן שמונה עשרה — לחופה, בן עשרים — לרדוף, בן שלושים — לכוח, בן ארבעים — לבינה, בן חמישים — לעצה, בן ששים — לזקנה, בן שבעים — לשיבה, בן שמונים — לגבורה, בן תשעים — לשוח, בן מאה — כאילו ימת ועבר ובטל מן העולם". ובמדרש קהלת רבה א, ג נאמר: 'בן שנה דומה למלך; נתון באיספקרפסטי והכל מחבקין ומנשקין אותו. בן ב' וג' דומה לחזיר שפושט ידיו בביבין. בן י' שנה קופץ כגדי. בן כ' כסוס נהים, משפר גרמיה ובעי אתתא. נשא אשה הרי הוא כחמור. הוליד בנים — מעיז פנים ככלב להביא לחם ומזונות. הזקין הרי הוא כקוף'.

גם בשירה העברית בספרד מצויה התייחסות ספרותית־פילוסופית למהלך חיי אדם במעגלותיו, כגון בשירו של שמואל הנגיד 'בשנה או שנתיים לילד',¹⁶ שם מתואר מחזור חיי אדם במרווחים של עשר שנים. 'בשנה או שנתיים לילד/רחישה יש

14. ראה למשל: מחזור ליום הכפורים, כמנהג ק"ק והראן תלמסאן ומעסכר ואגפיהם. וינה תרמ"ח, עמ' 17–18, בחלק: פזמוני מנהג אוראן והסביבות; מחזור ליום הכיפורים, מנהג ספרד בקהילות קדושות בקונשטאנטינה, קובלנקה [חש"ד] עמ' 360; מחזור ליום כיפור... כל תפילות יום כיפור עם כל הבקשות והסליחות השייכים להם של מחזור תונס... ליורנו תרנ"ב, דף נ"ז; מחזור קטן לימים נוראים כמנהג ק"ק תלמסאן יע"א. ליורנו תרס"ח, עמ' 533–534; מחזור ליום כיפור כמנהג ק"ק ספרדים שבקונסטאנטינא ומדינות מזרח ומערב ואיטאלייא, ח"ב, ליורנו תקצ"ז, דף קפה ועוד.

15. נדפסה בספרו של יעקב רקח, דרך הישר, ליורנו תרכ"ד, דף לו, 'אשר הוא טובב הולך בהנהגת האדם אשר מעת שיפול על המשכב עד הגיעו למקומו המיוחד לו, כל מה שצריך לו'.

16. מהדורת ש' אברמסון, בן קהלת, [חמוש"ד], עמ' 33–34.

כצפּענִי נחשים/ובן עשר יקפץ.../...ובן עשרים אהוב ללב/וכד' עד גיל מאה. 'ומי יגע למאה?/לְתִמָּה ילכו אליו אנשים'. וכן מצאנו בשיר 'הלא טוב הזמן'¹⁷ לטודרוס אבולעפיה, שהוא מאוחר לראב"ע: 'ובן עשר תבונה אין בקרבו.../ובן עשרים מְרַדֵּף ההבלים.../ובן ששים בתחלואים יבוקר'/וכו' עד גיל מאה — 'ובן מאה כאילו מת'. בניגוד למצוי במדרשים ובשירים שהזכרנו, בהם נפרש מחזור חייו של האדם ודרך התפתחותו מלידה ועד גיל מאה, מצמצם ראב"ע בתוכחתו 'בן אדמה'¹⁸ את מחזור חייו של האדם לשמונים שנה בלבד: 'בן שמונים טורח עלי בניו.../אחרי זאת כמת יהי נחשב', וזאת בעקבות משורר תהלים: "ימי שנותינו בהם שבעים שנה, ואם בגבורות שמונים שנה" (צ, י).

והנה נמצא בדינו נוסח אחר ארוך יותר, של הפיוט 'בן אדמה', ונוסח זה כולל תוספת בה נפרש מחזור חיי אדם עד גיל מאה, ונוסף לה סיום אופטימי ארוך. נוסח זה מצוי במהדורת התרגום הערבי־יהודי של התוכחה כפי שהיא נפוצה בצפון אפריקה. היא נדפסה פעמים אחדות בתלמסאן, במקנאס, בתוניס ובישראל,¹⁹ בתרגומים דומים. על אחד התרגומים, שנדפס שלוש פעמים, (ראה 'נוסח א', הערה 19) חתום שם המתרגם ישועה בן חמו איש תלמסאן,²⁰ ששימש כש"ץ של חברת גמילות חסד, מלמד תינוקות ואף מורה בבית ספר של כ"ח שם. יתר המתרגמים אנונימיים. יצוין כי המתרגמים הקפידו לשמור על חריזה בסופי המחרוזות של התוכחה, וחלקם הקפידו לשקול אותה.

נשאלת השאלה, האם התוספת המצויה במהדורה הערבית־יהודית של התוכחה, הינה אלתור של המתרגם, שבא להשלים בפיוט את מחזור החיים של האדם למאה שנה, כפי המסורת המדרשית והפיוטית הידועה, או שמא מקור עברי כלשהו עמד

17. מהדורת ד' ילין, גן המשלים והחידות — אוסף שירי טדרוס... ב, ירושלים תרצ"ד, עמ' 139.
18. ראה מראי־מקום לתפוצה של 'בן אדמה' בכתבי־יד, במהדורת ישראל לוינ, שירי הקודש של אברהם אבן עזרא, ב, ירושלים תשמ"מ עמ' 542.
19. נוסח א': שלוש הדפסות: (1) בן אדמה בשרח ערבי על פי המשקל, תלמסאן 1930, תירגם: ישועה בן חמו (דפוס 'חיים זריהן' בתלמסאן נוסד בשנת תר"ץ. החיבור 'בן אדמה' בתרגום לערבית־יהודית, הינו הספר הראשון שנדפס בדפוס זה); (2) קיימת הדפסה שנייה שאותה לא ראיתי; (3) בן אדמה בשרח ערבי, על פי המשקל. תוניס 1950, תירגם: ישועה בן חמו. נוסח ב': אליך ה' בלשון הקודש ובלערביי, בן אדמה בלערביי. תלמסאן 1931, עמ' 9–14 (מתרגם אנונימי). נוסח ג': בן אדמה בשרח ערבי על פי המשקל. בתוך: ספר ישמח ישראל, מקנאס תרצ"ו, עמ' 209–210 (מתרגם אנונימי). נוסח ד': וולד לארד ייתפכר ללי וולדתו, בתוך: השירה היהודית־עממית במרוקו, מאת יעקב לסרי, תל־אביב תשמ"ז, עמ' 236–241, כולל תרגום חופשי לעברית, מבלי להתייחס למקור העברי של ראב"ע.
20. ישועה בן חמו ידוע לנו גם מחיבורו 'קינה עלא לגירא די בדאט מן 2 אוט 1914' (=קינה על המלחמה, מלח"ע הראשונה, שהחלה ב־2 באוגוסט 1914). ראה גם ספרי: מגילת היטלר בצפון אפריקה, לוד תשמ"ח, עמ' 2–5.

לנגד עיני המתרגמים, ואותו תרגמו לערבית-יהודית? נראה לי כי אין כאן תוספת מאוחרת של המתרגם, אלא תרגום של גירסה עברית ידועה שהיתה נפוצה בצפון אפריקה, ונביא לכך טעמים אחדים:

א. התוספת המצויה בתרגומים השונים של התוכחה זהה כמעט במספר הטורים ובתוכנון, למרות שנעשתה על ידי מתרגמים שונים. ההבדלים הם במלאכת התרגום בלבד, השונה ממתרגם למתרגם. כלומר, מקור ספרותי עברי עמד כנראה לנגד עיניהם של המתרגמים, והוא הורק מכלי עברי לכלי ערבי-יהודי.

ב. המתרגם ישועה בן חמו מצטט בראש כל מחרוזת את הטור העברי הפותח אותה: 'קום והצלח', 'מא תאצוץ', 'מה נעימים', 'בן שלושים'... ועד 'אם שנותיו נגעו אלי תשעים' 'אם למאה' 'אחרי זאת' 'אשרי איש הלך בתלמודו' וכו'. ציטוטים אלה המובאים כאמור בעברית, רומזים לנו על מקור עברי שעמד לפניו בשעת מלאכת התרגום.

ואכן, בחיפוש אחר הנוסח העברי ה'שלם' של 'בן אדמה', שהיה מוכר כנראה למתרגמינו, מצאנו:

1. מקור בדפוס במחזורי אלג'יר ליום הכפורים, שנדפסו לפני כמאה שנה.²¹ נוסח זה אינו מצוי במחזורים אחרים מצפון אפריקה בהם כלולה תוכחה זו, ואף לא במקורות ספרותיים אחרים כולל גניזת קהיר.²² מכאן ניתן להסיק, שבאלג'יר היתה נפוצה גירסה ארוכה יותר של התוכחה, שאולי נשתמרה במסורת בעל-פה ונדפסה במחזורים, או אולי חוברת על ידי משורר אנונימי, שביקש להוסיף מחרוזות שישלימו את התוכחה, ויתאימו אותה לתפיסה המקובלת של מחזור חיי האדם, כפי שהיתה ידועה לנו מן המדרשים ומן המורשת הפיוטית הספרדית. תוספת זו נכנסה למחזור התפילה האלג'ירי ליום הכיפורים, ושימשה כנראה גם את המתרגמים שלנו.

והרי תוספת הטכסט העברי ממחזור אלג'יר:

1 אִם שְׁנוֹתָיו נוֹגְעִים אֵלַי תְּשָׁעִים
כָּל אֲבָרָיו חוֹלִים מְנַגְעִים
גַּם עֲצָמָיו נְרָאִים מְפַצְעִים
גַּם גְּלִדוֹ יִבֵּשׁ וְכָא עֵתוֹ

21. ראה: מחזור קטן לימים נוראים כמנהג ק"ק ארגיל יע"א, ליוורנו תרמ"ו, עמ' 405-407; מחזור קטן לימים נוראים כמנהג ק"ק ארגיל יע"א, ליוורנו תרס"ח, עמ' 193-194.

22. והשווה מהדורת ישראל לויין, שירי הקודש של אברהם אבן עזרא, ב, ירושלים תשמ"מ, עמ' 542. במראי מקום לתפוצת 'בן אדמה' בכתב יד, לא מצא ישראל לויין שום מקור לגירסה המורחבת של התוכחה.

5 אם למֵאָה יִגַע כְּמוֹ רִגַע
מִשְׁאֲלוֹתָיו רַבּוּ בְּלִי יִגַע
יִחְזוֹר עִם בְּנָיו כְּמוֹ נִגַע
מֵאֲסוּהוּ יוֹדְעֵיו וּבְנֵי בֵּיתוֹ

10 אַחֲרֵי זֹאת בָּמַת יְהִי נְחֹשֶׁב
אֲשֶׁרֵי אִישׁ נְחֹשֶׁב לְגֵר תּוֹשֵׁב
אֵין בְּלִבּוֹ רַעֲיוֹן וְלֹא מַחֲשֵׁב
רַק לְאַחֲרֵית נַפְשׁוֹ וּמִשְׁכַּרְתּוֹ

15 רֹבֵב שְׂמֵחוֹת יַעֲשֶׂה בְּיוֹם מוֹתוֹ
שִׁיר וְהִלֵּל יֹאמְרוּ בְּקִינָתוֹ
אֲשֶׁרֵי אִישׁ יָמוּת בְּחֹזְקָתוֹ
בְּעוֹלָתָהּ גְּדִישׁ בְּקוֹמָתוֹ

20 אֲשֶׁרֵי אִישׁ הֵלֶךְ בְּתַלְמוּדוֹ
וּפָעֲלָיו עִמּוֹ בְּתוֹךְ יָדוֹ
בָּא בְּשָׁלוֹם נִפְטָר בְּהוֹדוֹ
פְּגַעוּהוּ אֹיְבָיו וְסִיעֵתוֹ

יֹאמְרוּ לוֹ "שָׁלוֹם לְךָ שָׁלוֹם
בֹּא וְשֵׁב סְפִיר וַיְהִלּוּם
מֵעֵשֶׂיךָ יִקְרַבּוּךָ הַלּוּם"
(ו) יִקְחוּ אֶת רוּחוֹ וְנִשְׁמָתוֹ

25 וְאִם נָקִי תִלְךָ בְּלֹא מַעַל
שָׁם תִּהְיֶה נִצָּח נִצָּחִים עַל
רוּכְבֵי רוּם עִם מְלֹאכֵי מַעַל
זֶה לְנַפֵּשׁ וְגוֹף לְשִׁחוּתוֹ

30 אִם יִהְיֶה גוֹף לְמֵאֲתִים יוֹם
תִּחְזוֹר נַפְשׁ בְּחֹדֶר פְּדִיּוֹם
אוֹר עֲנִנָּה וְחַן פְּדִיּוֹם
הִיא תְרוּמַם כְּסָאוֹ וּמַעֲלָתוֹ

תוספת הטכסט העברי ממחזור אלג'יר, כוללת שמונה מחרוזות בנות ארבעה

טורים כל אחת, בחריזה אאאב, גגגב, דדדב, וזאת כמבנה התוכחה כולה. גם משקלן של מחרוזות אלה זהה כמעט למשקל השיר המקורי, פרט לשיבושים אחדים, שנגרמו כנראה בגלל שיבושי הנוסח.

יצוין, כי המחרוזות השלישית בתוספת (ש' 9–12), היא חלק מן הפיוט המקורי של ראב"ע, ובמחזור אלג'יר נוספו שתי מחרוזות לפניה המשלימות את מחזור החיים עד מאה, כפי שמצינו במדרשים שהוזכרו לעיל.

התוספת שאחרי המחרוזות השלישית הנ"ל, מדגישה יותר את עקרון תורת הגמול, מה שמהווה כמובן חלק אינטגרלי מעולמה הפנימי של התוכחה.²³

בתוספת זו מופיעים שיבושי לשון וסגנון אחדים,²⁴ כגון:

ש' 1: 'אם שנותיו נוגעים' — צ"ל 'נגעו', וכך גם מצינו בכותרת העברית של מחרוזת זו המופיעה בתרגום של ישועה בן חמו.

ש' 16: 'בעולתה גדיש בקומתו', צ"ל כנראה: 'כעלות הגדיש בקמתו', ע"פ איוב ה, כו; שמות כב, ה. יצוין כי קיימים שינויים קלים בין הגירסה העברית שבמחזורי אלג'יר לבין הגירסאות המתורגמות לערבית-יהודית, דבר המעיד, אולי, על קיומן של מסורות שונות לתוכחה זו.

2. מקור קדום יותר מן המאה השלוש-עשרה, מצאנו בדיוואן השירים של משה הרופא דרעי,²⁵ המשורר הקראי שנולד באלכסנדריה למשפחה שמוצאה בדרעה שבמרוקו. דרעי חיבר את 'בן אדמה' כנראה בראשיתו (דוידזון, ב, 854), הוזה בתוכנה ובתבניתה לתוכחה שבעיוננו. היא כוללת פרישת מחזור חיי האדם ודרך התפתחותו, מלידה ועד לגיל מאה, כדוגמת הנוסח ה'שלם' של התוכחה הנדפסת במחזורי אלג'יר, ועשויה מחרוזות של ארבעה טורים כל אחת בחריזה אאאב, גגגב, דדדב וכו'. התוכחה 'בן אדמה' למשה דרעי שקולה כמשקל 'בן אדמה' לראב"ע (עם

23. ראה ספרה של מאשה יצחקי, החי גפן והמות בוצר, לוד תשמ"ז.

24. הרב מאיר מאוזון, ראש ישיבת 'כסא רחמים' בכני ברק, הבקי בשירת ספרד ובלשון העברית והערבית, כתב לי על 'בן אדמה': 'קראתי את התוספות ל"בן אדמה", ולדעתי אינם לראב"ע כלל וחזותן מוכחת עליהם. אם מבחינה דקדוקית כמו "אם שנותיו נוגעים" (?) במקום נוגעות או נגעו, "עצמיו מפוצעים" (?), אין סגנון כזה לדעתי בכל שירי חכמי ספרד. "בעולתה גדיש כקומתו" אין עולה גדולה ממנה ללשון. הכוונה ב"עולות גדיש בעתו" (כלשון איוב). הביטוי "יחזור עם בניו כמו נגע" מאוחר וכמעט תרגום מלשון ערבי. גם המשקל מקולקל בכמה מקומות. "גוף יהיה למאתים יום" אין לו שחר. וכהנה וכהנה'.

25. דיוואן משה דרעי עשוי שני כרכים בכתב יד, והוא מכיל כ-550 שירי חול ושירי קודש. מקצתם פורסמו על ידי ש' פינסקר, לקוטי קדמוניות, וינה תר"ך, עמ' 115–121; 135–137, וכן על ידי י' דוידזון, חורב ג (תרצ"ז), עמ' 28–42. הוא מתואר באוצר השירה והפיוט, ד, עמ'

טטיות קלות, כנראה משום שיבושי נוסח), והיא שזורה באקרוסטיכון שם המכתב 'אני משה רופא'.

כידוע, הושפע משה דרעי משירי משוררי ספרד הראשונים כמו ר' יהודה הלוי ואחרים, וחיקה את שיריהם.²⁶ גם כאן נראה כי דרעי חיקה את 'בן אדמה' לראב"ע, כאשר התוכחה שעמדה לנגד עיני דרעי כללה גם את הקטע שלא היה ידוע עד היום במהדורות העבריות שלה, פרט למהדורה המודפסת במחזור אלג'יר. גילוי החיקוי של הקראי דרעי, מאשש את הנחתנו בדבר קיומה של גירסה מקורית מורחבת לתוכחה 'בן אדמה', והיא זו שהתגלגלה למחזור אלג'יר והיתה בבסיס התרגומים בערבית-יהודית.

התוכחה של משה רופא דרעי מובאת כאן ע"פ כתב־יד JTS, מס' 3442, עמ' 367, שיר קנא:

וממא קלתה גירה איצא
פי וצף תגייר הל אלאנסאן ואנשתק אל אמרה מן ציגרה
אלי כברה ופי דכר אבתלאף (אולי: אכתלאף) אתה אלי חיו ופאתה

תרגום:

וממה שאמרתי זולתו עוד
בתיאור השתנות האנשים (...?) הדבר מילדותו עד בגרותו וכוזר השינוי (החלוף?)
הבא אל חייו ופטירתו

1 בן אַדְמָה יִשְׂאֵל בְּרֵאשִׁיתו
צוּרוֹ, לְהִטִּיב לוֹ בְּאַחֲרֵיתוֹ

בן אַדְמָה אֲשֶׁרְיוֹ וְגַם טוֹב לוֹ
אִם יִסּוּדוֹ יִפִּיר בְּעֵינֵי שְׂכָלוֹ
5 וּבְחֵייו יִבְזֶה יְמֵי הַכָּלוֹ
עַד לְצִדְקוֹ יִחְזֶה כִּיּוֹם מוֹתוֹ

בן אַדְמָה נִגְרַם כְּמוֹ מַיִם
כִּי יִסּוּדוֹ טָפָה בְּמַעֲצֵים
גַם מְזוֹנוֹ יִכִּין בְּשׂוֹדִים
10 אֵל, בְּטָרְם בּוֹאוֹ, יוֹם צֵאתוֹ

26. על הויכוח בענין זמנו של משה דרעי, והשימוש שעשה בשירת משוררי ספרד, ראה: ד' כהנא, 'על המשורר הקראי דרעי', השלח, יג (תרס"ד), עמ' 435-442; 'דוידסון, 'מחברת נא אמן ומצרים, להמשורר הקראי ר' משה בר אברהם דרעי', מדעי היהדות, ב (תרפ"ז), עמ' 297-308.

- בֶּן אֲדָמָה יִזְנֵק שְׂדֵי אִמּוֹ
 עַד לְגַמְלוֹ יִחֹזֵק וּבִמְקוֹמוֹ
 אֵט יִהְלֶף עַל יַד וְעַת נֶאֱמָר
 יִשְׁמַחוּ בּוֹ אָבִיו וַיּוֹלְדֵתוֹ
- 15 מֵאַחַר כֵּן עַת יִהְיֶה יוֹמוֹ
 בְּחֻמְשָׁה שָׁנִים בְּעוֹלָמוֹ
 אֶל (ה) מְלַמֵּד יוֹבֵא לְחֻבֵימוֹ
 וּלְלַמְדוֹ דֵּת אֶל וְתוֹרָתוֹ
- 20 שְׁמַעוּ אֲשֶׁר הָיָה לְבֶן עֶשֶׂר
 שָׁנִים בְּבִינָה יוֹסִיף וְלֹא יִחְסַר
 יִשְׁפִּיל לְכָל מָה יִשְׁמַע וַיִּוָּסֵר
 דְּעַתּוֹ יִתִּירָה מֵאֵז וּבִינָתוֹ
- 25 הוֹד לִילֵד נָגַע אֵלַי עֲשָׂרִים
 בֵּין יְלָדִים זִיוו כְּמוֹ אוֹרִים
 אֶל יַפֵּת חֵן יְכֻסּוּף, וְלַחֲדָרִים
 כִּי לְשִׁמְחָה לְבוֹ, (ו) לְחַאֲוָתוֹ
- 30 כֵּן שְׁלֹשִׁים יָמֵי נְעוּרִים לוֹ
 הֵם, וְאִשְׁתּוֹ חָלְקוֹ וּגְוַרְלוֹ
 שְׁעֲשׂוּעָיו יִהְיוּ וְגַם גִּילּוֹ
 כִּי אֱלֹהִים מַעֲנֶה כְּשִׁמְחָתוֹ
- מִי אֲשֶׁר חֵי לְשָׁנוֹת אַרְבָּעִים
 דְּעַתּוֹ מְלֵא וּבְדַבְּרוֹ נְעִים
 חֵן לְדוֹדִים חֲמֵדָה לְרַעִים
 כָּל חֻבְרָיו שׁוֹגִים בְּאַהֲבָתוֹ
- 35 כֵּן חֲמֵשִׁים יִחְקוֹר בְּמַפְעָלוֹ
 יִחְפְּשֶׂה אֶת דְּרָכּוֹ וּמִסְלּוֹלוֹ
 תוֹם וַיּוֹשֶׁר יִכְיֶן לְאַהֲלוֹ
 בַּיִת אֲשֶׁר בּוֹ תִּהְיֶה מְנוּחָתוֹ

- 40 מי לְשֵׁשִׁים יַגַּע וְגַם יִקְרַב
כָּל שְׁשׁוֹנוֹ חֶסֶר וְאָכְלוּ רֹב
יוֹם חֵיֹתוֹ גָּזַע לַעַת עָרַב
לְהִלוֹף לְמִלוֹנוֹ וְלַנְּנוֹתוֹ
- 45 אִישׁ בְּיָמִים יָבֵא אֵלַי שְׂבָעִים
נִהְפְּכוּ כָּל יָמָיו מְאֹד רָעִים
כִּי פָעַמְיוֹ מִדְּבַר שְׂאוֹל נוֹסְעִים
שֵׁם יְכוֹנָן שָׁכְנוּ וְגַם בְּיָתוֹ
- 50 בֶּן שְׁמוֹנִים טוֹרַח עָלַי בְּנִי
כִּהוּ עֵינָיו (ו)גַם אֶטְמוּ אָזְנוֹ
מִלְתַּעֲוֹתָיו נִפְלוּ וְגַם שָׁנָיו
יִדְעֻוּ אִזּוֹ לֹא יָדְעוּ אוֹתוֹ
- עַתָּה לְתַשְׁעִים שָׁנָה אָנוֹשׁ יָבֵא
טַעְמוֹ יִחְסַר לְמְאֹד וְגַם עֲצָבוֹ (נִיכּוֹר)
רָאוּ כַּפּוֹף אֲרָצָה וְלִהְשִׁיבוּ
לֹא יוֹכֵל(ה), כִּי נִשְׁתָּה גְבוּרָתוֹ
- 55 שְׂאֵלוֹ מָה הִיָּה לְכֹן מְאָה
שֵׁם כְּאֶבֶן מוֹשְׁלָף בְּתוֹךְ שׂוֹאָה
יַחְמוֹד לוֹ(י) נִפְשׁוּ תְהִי יוֹצֵאָה
מִבְּשָׂרוֹ כִּי זֹאת תַּחֲתָיו
- 60 רַחֲמֵיךָ יְהִי שִׁים עָלַי עַמֶּיךָ
וּתְחִיָּה מִתְּיוֹ כִּפִּי נְאֻמֶּיךָ
פְּעֻלָּתְךָ יִרְאֶה וְטוֹב נַעֲמֶיךָ
אֵל(י), וְהַחִישָׁה אֶת יִשְׂרָאֵל

ד. עיון ספרותי בתוכחה 'בן אדמה'

התוספת ל'בן אדמה' פורשת ומשלימה את מחזור חיי האדם למאה שנה, אך מציגה את הפן האופטימי של תפיסת מחזור החיים כפי שהיתה מקובלת על משוררי ספרד בימי הביניים, וזאת בצד הפן הפסימי המצוי בחלק הראשון של התוכחה.

כידוע, תפיסת מחזור חיי אדם נתפס לעתים בשירה העברית בספרד בימי הביניים תפיסה דואליסטית. מצד אחד מצויה תפיסה אופטימית הרואה את החיים כהליכה ממחמד אל חסד: מחמד ההריון, הלידה, הילדות, ההשכלה, ההצלחה בחיים, השגת עמדה ציבורית וכד' עד סיום החיים וראיית הקבר פְּמְתוֹק רְגָנִים, ואחריו: השכר בעד פעולות האדם בחייו. במקביל, מצויה תפיסה פסימית הרואה את מחזור החיים כהליכה מצרה אל צרה, מרחם צר יוצא האדם אל עולם של צרות, וסופו בקבר צר. כלומר: הזמן החולף במסלול ההתפתחות האנושית, נתפס באופן סובייקטיבי: הוא עשוי לזרום לאט או מהר, וחיי אדם עשויים להיתפס מחד כמהלך טוב ומלא חסד, ומאידך — אפשר לראותם כמהלך מדחי אל דחי, כמירוץ מנקודת התחלה שלילית אל נקודת סיום שלילית, והתחנות שבדרך הן רק ציוני דרך בנסיעה המתמדת, הכפויה על האדם בעל-כורחו.

שמואל הנגיד, בן המאה ה"א בספרד, מבטא תפיסה דואליסטית זו בשני שירים. האחד — 'שמואל קְדָמָה יושב כרובים'²⁷ מתייחס לנס הצלתו ממארב במלחמה ורואה בכך חסד ה'. מכאן הוא פונה לאחור ומתאר את כל מהלך חייו כמעבר ממחמד אל חסד, למן היותו עוֹבֵר ברחם אמו, כאשר אור לו במחשכי הקרביים, דרך ילדותו בחיק הוריו, רכישת השכלה, רכישת מעמד פוליטי וכלכלי, נצחון בקרבות, ועד לסיום בו ימתקו לו רגבי עפרו.

בניגוד לתפיסת מהלך החיים בשלימותו כמעבר ממחמד אל חסד, נמצא בשירו 'שכינת איש ברחם אם'²⁸ תפיסה הפוכה: הרחם הוא מקום צר, בו ממתין העוֹבֵר לעת יציאתו. 'ויום צאתו — לעולם צר יְהִי בא, ויֵצֵר מִתְלַאָּה אל תלאה. ויום ישוב — לקבר צר יְהִי שב, ואל צרת גְּמוּלָה על חטאה' = העונש בעולם הבא על חטאיו. בשיר זה, מערכת חיי האדם היא מעבר בעל-כורחו מִחֲלֵי צָרָה לצרה, הוא נמסר משוֹאָה לשואה, ואין לו שליטה על עצמו ועל גורלו.

דוגמא קדומה ומקיפה יותר של התייחסות למהלך חיי אדם בשלבי השונים מלידה ועד מוות, מצויה בתוכחה של רס"ג 'אם לְפִי בְּחַרְךָ'²⁹. זהו שיר מוסר לאדם, ומגמתו ברורה: להביא את האדם להתבונן בעצמו, להציג בפניו את פרצופו העצמי כיצור שפוץ, חדל אישים, בוגדני ורב חסרונות. הצגה זו, המגמדת את האדם, מטרתה לעורר את האדם לחשבון נפש, לבחינת מהלכיו בזמן החולף, תוך התעמתות עם תמונות החיים הזורמות לעומתו בשיר, ונקיטת עמדה.

התוכחה 'אם לפי בחרך' מעמידה את הפוטנציאל החיובי, הנשגב, של האדם הדל, אשר 'הוא כְּתוֹר הַמְעֲלָה, ומה שמץ דבר נשמע בו', מול המציאות הגופנית

27. ד' ירדן (מהדיר), דיואן שמואל הנגיד, ירושלים תשכ"ו, עמ' 57.

28. שם, בן קהלת. עמ' 143.

29. סידור ר' סעדיה גאון, מהדורת י' דודון ואחרים, ירושלים תש"א, עמ' תג.

והרוחנית שלו, המתגלה בפיזיולוגיה שלו — 'מעינות דם וריר, מעונות רימה ותולעת' — ובמהלך חיי הבלו בעולמו: בליל של תאוות, רדיפה אחרי ערכים מדומים (גאווה ויהירות, נכסים, הישגיות, חרדות ומנוסה מפני המוות, שימוש באמצעים פסולים, באכזריות וחמס, וכד'). תחילתו: 'גְּתָה חֲבָלָה יִלְדָתָהּ וּנְמַלֵּט, נִפְל עַל רֵאשׁ/נִפְלו חֲלוֹתוֹ הַיָּא, אֵינן לוֹ תְקוּמָה מִמֶּנָּה'. בהמשך — חִינּוּךְ הַיֵּלֵד: 'דְּדוּהוּ לְמוֹסֵר מִחֲנֻכּוֹ, הַמְרִיצוּהוּ מִכּוֹת וְהוֹגִיחוּ/ אֲכָן לְשׂוּא יִסְרִימוּ, וְהוּא כַעֲגַל לֹא לּוֹמֵד'. אחר כך מתייחס רס"ג לגבר מתבגר, המחפש 'תאוות מאכל לחמו/ כמו פראים וכני שֶׁחֶץ יִמְלֵא חוֹרְיוֹ הַטֶּרֶף...'/הוא נוקש ב'זעף אפו וחמתו — אויביו אורביו המה... זנות יקח לבו, וחכמתו בולעה כי יעגב...'. הוא נושא אשה, ו'בניו ירבו המשא עליו'. בהשתדלו למצוא פרנסתו והונו 'טורף נפשו כי יעשוק ועם גנב עד יחלוק'. בהגיעו למעמד עושר ושררה, 'כחבר חדה ילוטש, אם תמצא ידו ממשלת/לרצות עבדיו וְהַמְרִיעִים וְלֹא יִגִיעַ רִצּוֹנָם סִלָּה'. 'לתוגה לו רוב ילדיו', עליו לטפל בהם, הוא דואג לחולקים, חרד לגורלם, והם גורמים לו צער ואכזבות. 'מי ימלל לו ויבשרהו בעודנו רך כי יזקין/ ישמח כי הגיע אליו [לזקנה] /משאלות מְכַרְכְּיוֹ מוֹלֵאוּ'. ואולם ימי הזקנה — ימי רעה ושנים אין חפץ במו. הפייטן מתאר את סימני הזקנה המדאיבה, 'שֶׁבַע ימים ברוב רוגז, מעט ורעים ומרורות', ועליו להעמיד פנים נעימות, אך 'ולבו יודע מִקְתּוֹ, ועולו כי נטל עליו / סע מסע אחרי מסע אל ארץ עֶפְתָּהּ כְּמוֹ אוֹפֵל / שֶׁלֶף וַיֵּצֵא בְּבוֹא יוֹמוֹ מִכָּל יֵשׁ וְתַעֲנוּג וְעִשְׂתוֹנוֹת / עֲלֵיו נִהַפְכוּ צִירָיו, חֲבֵלֵי מוֹת וְאֵימוֹתָיו... קָבָה הֵנֶר וַיִּדְעָף, וַתִּקְדֵר נִפְשׁוֹ...'. הגוף כלה, והרע מכל עדיין לפניו: 'עפר מי יגלה מעיניו לראות מה יהיה אחריו...'. פגרו הרך והענוג אשר כל ימיו יְעוֹדְדֵנוּ / נמאס ונטבל בשחת, ונפשו עליו אובלת / פני לבושו מי יגלה וריחו מי יוכל להריח...'. ואז באה עת מתן חשבון: 'צור יקרא לרוח' וישפוט את מעשיה; השכר לצדיק והעונש לרשע מובטחים.

כפיט זה מוצג מהלך חיי האדם כמהלך אירוני-טראגי.³⁰ פעילות האדם מוליכה אותו אל אבדנו; הוא שואף דעת — והיא רחוקה ממנו, ואם ישיגה — יתיסר ויוסף מכאוב. הוא מתפלל לפרי בטן, אך ילדיו לתוגה לו. כל פעולתו לאסוף הון ולכבוש

30. לעיון נוסף בנושא תיאור מהלך חיי האדם לשלכיו, ראה:

Burrow, J.A. *The Ages of Man; A Study in Medieval Writing and Thought*. Oxford 1988.

Dove, Mary, *The Perfect Age of Man's Life*. Cambridge 1986.

Schwarzbaum, Haim, *The Zoologically Tinged Stages of Man's Existence*, In: *Jewish Folklore between East and West — collected papers* (ed. Eli Yassif), Beer Sheva 1982, pp. 215–238.

Sears, Elizabeth, *The Ages of Man; Medieval Interpretations of the Life Cycle*. Princeton, NJ, 1986.

מעמד מלווה ברשעות ובפשע, ותוצאותיה לרעתו. ולעת זקנה, בקוותו כי הגיע למנוחה, מצטמצמת נחלתו לקבר של ארבע אמות. האדם הוא גיבור אירוני הנווד במרחב החיים מלידה ועד המשפט שאחרי המוות, וחיי העולם הבא הם המשך ישיר ואינטגרלי למהלך חיי העולם הזה.

גם התוכחה 'בן אדמה' מבקשת להביא את האדם להתבונן בעצמו, מתוך מטרה לעורר אותו לחשבון נפש, וזאת על ידי התעמתותו עם תחנות שונות בחייו. זה גם מסביר לנו מדוע חדרה תוכחה זו למחזור התפילות של יום כיפור, שהוא יום חשבון הנפש הפרטי של האדם, וכן שולבה בסדר לזויית המת, הנפטר מן העולם הזה, ומשאיר את החיים המלווים אותו כשהם מהרהרים בגורלו של האדם.

ההתייחסות אל מהלך חיי האדם בתוכחה זו היא כאל רצף בין שתי חטיבות — נעורים וזקנה — התייחסות המצויה לרוב בשירי הקודש בספרד. הניגוד בין זמן השחרות, הילדות, לבין זמן השכיבה, מתואר כניגוד בין החושך והאור, בין השעשועים לאבל, בין הידידות לבדידות.

דימוי העצמי של האדם בנעוריו הוא חיובי מאד: 'מעלותיו עולים עלות שמש', 'מה נעימים ימים', 'קל כעופר', 'בו למוסר', 'לועג לקול מורים', וזאת בניגוד לדימוי העצמי בהגיעו לזקנה ולשיבה: 'נָפַל', 'נע ונכנע', 'יזכור ימי הבל', 'יָאֲבַל', 'בו בעיניו את כל יקר תבל', 'כי יפחד', 'שרידי דלים ונחלשים' 'מעמס על נפשו', 'אין לבבו צמר וכו'.

גם יחסיו בינו לבין סביבתו הקרובה, בני ביתו, משפחתו ורעיו משתנים. בנעוריו אומרים לו: 'קום והצלח', 'דַּבְּרוּ לוֹ חֵן חֵן', 'שֶׁשְׂשׂוּעֵי יוֹלְדָיו ומשפחתו, הכל עוטפים אותו בעטיפה רכה ומסתירים ממנו את האמת המרה על המהות האמיתית של החיים: 'אל תִּאֲצִיץ מוֹסֵר לְכֵן עֶשֶׂר, עוד מעט קט יגדל ויִּנְסַר / דברו לו חן חן. זאת בניגוד ליחס אליו בשיבתו, אז הוא 'לְמִשָּׂא יִהְיֶה', 'טוֹרַח עַלֵי בָּנָיו', 'בְּזוֹ לְיוֹדְעָיו ולעג לשכניו' וכו'.

זוהי תמונה פשוטה של מחזור חיי האדם שראשיתו חסד, תפנוקים ושעשועים ואחריתו עצבות, בדידות וסבל פיזי. תמונה זו נראית עצובה כאשר האדם אינו מצליח להתעלות מעל לראייה האנושית הפשוטה, ראייתו של בשר ודם, ולהכיר במקומו הנכון בעולם, וביעורו האמיתי. ואולם התמונה יכולה להשתקף אחרת כאשר ההתבוננות של האדם בתמונת מחזור חייו מעמיקה יותר, ותפיסתו את מהות חייו ויעודו בעולם משתנים. כאשר 'אין בלבו רעיון ולא מחשב, רק לאחרית נפשו ומשכורתו' או אז 'אשרי איש'. האדם החושב עצמו כגֵּר, וכתושב זמני בעולם הזה, ודעתו נתונה רק לאחריתו ולשכרו בעולם הבא, הוא המאושר באדם, כי מה נותר לו לאדם? התקוה להתחדשות, חיים חדשים אחרי תום מחזור חייו הטבעיים, חיים נצחיים בלא זמן, בלא מחזוריות, בלא כליון הגוף, בלא חלוף: 'שם תהיה נצח נצחים על / רוכבי רום עם מלאכי מעל'. כלומר, מהלך חייו של האדם עומד על שני מיני חיים; המין הראשון כולל מאורעות קבועים וחד-פעמיים כמו לידת האדם, נשואין,

ריצה אחר פרנסה, גידול ילדים, זקנה ומוות, והמין השני הוא החיים שבעולם הבא, אשר טיבם ואיכותם הם פונקציה של מעשי האדם במין הראשון של חייו. אם מעשיו כשרים היו, הרי שבמותו יפגעהו גם אויביו וגם סיעת ידידיו, כי אויביו, המלאכים המקטרגים, ישלימו עמו, וכל צבא מעלה יזמינו אותו בלשון רכה: 'בא ושב ספיר ויהלום', 'ילו את רוחו ונשמתו' לדין של מעלה. ואכן, אם בחייו 'הלך נקי וכלי מעל' יחכה לו גן עדן בעולם הבא, ונשמתו הטהורה תהיה לנצח עם מלאכי מעלה. יצוין, כי התרגום הערבי לקטע זה הוא חופשי מאד, ומציג את שכר מעשיו הטובים של הנפטר במונחים עממיים וארציים יותר. לא חיי נצח במרומים עם מלאכי מעלה — כבטכסט העברי, אלא מנוחה, נחת מצאצאיו שילכו בדרכיו וכד'.

בן אדמה

בשרח ערבי

על פי המשקל

הוצאה שלישית

מאתי הצעיר ישועה ן' חמו ס"ט

עיר ברידא יע"א

שנת התשי"ז ליצירה

1950

דפוס וואן בתונם

- 3 -

בן אדמה וכו'

ולד לארץ, ולד לארץ   יתפכר לי ולדונו
לווקת לחד   ירנאע ללי רבבאונו

קום והצלח וכו'

אכבר וסגא   קולו לולד לנס סנן
דרונו כף   מדוע אשמש טאלען
אוממו תפרח   ותטלב לכחאנן
סגילי ולדי, סגילי ולדי   יא רב נת' לכהנו

מא תאיצון וכו'

וולד עטר סנין   לארב מא תכרהולו
שוואי בשואי   יתרתברו עקלו
תכללמו מעו   בלמחנא ופרחולו
מפשוש יאסר, מפשוש יאסר   ענד אהלו וקבילת

מה נעימים וכו'

אמא לדאד	אייאמו ודד לעשרין
פּרָך לַגּוֹלָאן	מא ישכהרוש סלחין
ישנו עלא אשיוך	יטחך עלא למערמין
תאהי ברוחו, תאהי ברוחו	טריק למעוונגא גררתו

בן שלשים וכו'

ודד תיאתין	להמוס יבדאוו עליה
רץ באלו מליח	ופשכא צאב רגליה
מצרופו בתיר	ועמרו מא יזויה
מהוסינו, מהוסינו	אולאדו ומראתו

בן ארבעים וכו'

וודד ארבעין	יבדא ינקצר קלבו
יתבע שרחתו	ויתרף צחאבו
יפּרַח בגרעתו	לי עטאלו רכבו
עלא עדאבו, עלא עדאבו	ועלא שקא גריתו

— 5 —

בן חמשים וכו'

קלבו יבדא יגהום	וולד לכמסין
לרדו וילמס	יידו גיר עלא
חצל פי האד ייהם	מא ערף כיפאש
קלבו פאיף	קלבו כאיף
לא מא יקררב וקתו	

שארו מי היה לבן ששים וכו'

פֿעאלו מוהוש צֿוהר	וולד אסתין
ענדו תציבו שאהר	ארראי ושוואר
ומעא אננאס דאיים	טבעו תברדל
	יא חצרא עליה
חין כאן בזצנאתו	יא חצרא עליה

אם שנותיו וכו'

ווצלו לחסאכ וזבעין	אידא סנינו
יצהרש מדדאם אסזמעין	כלאמו מא
עלא ארי מגנמעין	גיר לערלא
מחני פי תמיזיתו	עלא עכאזו
	עלא עכאזו

— 6 —

בן שמונים וכו'

ולד תמאניין	האנטין אולאדו מננו
מחקור ענד	חבאכו וג'ראנו
לכבו ולמא	מררין מקאבלת עינו
קארי חטאכו, קארי חטאכו	
	יא נהאר תקום עיטתו

אם שנותיו נגעו אלי תשעים וכו'

אידא סנינו	וצלו לחסאב חסעין
מפאצלו לכל	דימא ענדו מווגעין
חתא עצאמו	כאנו מדערעין
יהלאד עליה	חתא למנצ'ר דלעין
גלדו תכממש, גלדו, תכממש	והרדבלו וקתהו

אם למאה וכו'

וולד מייאת עאם	פאני הווא דגייא
מא בהאתלו ווקפא	ואלא תמשייא
שאה חפצאנו	ושבע כיר אדנייא
ראקד פי פרשהו, ראקד פי פרשהו	
	לא מן יטללע חסכתו

— 7 —

אחרי זאת וכו'

מִן בַּעֲדוֹ כִּי־	למִיִּית יִנְחַסֵּב
אֲבִי־אֵץ אֵלַי אוֹצֵל	לְהֵאֵד לְחַסֵּאֵב
כִּי חֵתֵא מֵרֵץ	וּכְלֵא חֵתֵא אַעֲדֵאֵב
מֵא עֲנֵדוֹ שֵׁרַע	וְאֵלֵא חַסֵּאֵב וְלֵא עֲקֻזֵּב
נְהֵאֵר מוֹתֵתוֹ	יְפוֹתוֹהַ בְּלִקוּוֹיִתְרֵא וּרְכֵאֵב
יִפְרָחוּ גְמִיעַ	אוֹלֵאֵדוֹ וּלְחַכֵּאֵב
כִּי־ אֲנֵאֵדֵר, כִּי־ אֲנֵאֵדֵר	חִין יִטְלַע פִּי וְקֵתְהוֹ

אשרי איש הלך בתלמודו

אֲבִי־אֵץ אֵלַי	מִשָּׂא בְתִלְמוּדוֹ
עֲמֵאִירוֹ מִלֵּאחַ	עֲבֵבֵאֵהוּם פִּי יִירוֹ
יַעֲרֵדְדוֹ לְכֹל	וְלֵא מִן יִטְרוֹדוֹ
מֵא יִכְרַגְלוֹ	חֵרְתֵא וְאֵחֵד יִירוֹ
שִׁיעֵתוֹ מִלִּירְחֵא	וְקֵאֲבֵץ בִּיְדוֹ עֵצוֹ
מֵא יִדְכֵל פְּצוֹל	וְדֵאִיִּים גֵּיר פִּי חֵצוֹ
קִרְבוֹ צֵאֲפִי	וּמֵא מוֹיִרְשֵׁ יִירוֹ
אֵלַי מִחֵתֵאֵנִי	יִמְשִׁי יְגֵרִי לְעֵדוֹ
הֵאֲנַע בְּלִקְלִיל	וְחֵד מֵא יִכְנָעוֹ

— 8 —

רבי יופילו נרצו	שאיין יטלב
פי שבתו ופעידו	מרייאח נפסחו
יקולו אבייאצו	אננאס לכל
מתבעין טרקתו	כללא אולאדו, כללא אולאדו
למוצאע פאיין ראחתו	זחנא טשא
יתפכבר לי וולדתו	וולד לארץ, וולד לארץ
ירגאע לני רבבאתו	לווקרת לחד
לכל יערפן יסמו	כאתב האדי
זמשפחתו בן חמו	ישועה
זאד חתא לממו	כלאמו וזנו
עלא בני עממו	יטלב לכיר
יפרנג עלא גסאעתו	טול אדנייא, מול אדנייא
ינית אולידאתו	פי ווקת קריב

ע"ה ישועה ו' חמו ס"ט